

**Pragmalingvistické
a sociopragmatické pohledy
na vybrané komunikáty**

(nejenom)
mediálního diskurzu

Jindřiška Svobodová
Petra Bačuvčíková
Ivana Dobrotová
Silvie Válková

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta

**PRAGMALINGVISTICKÉ
A SOCIOPRAGMATICKÉ POHLEDY
NA VYBRANÉ KOMUNIKÁTY
(NEJENOM) MEDIÁLNÍHO
DISKURZU**

Jindřiška Svobodová
Petra Bačuvčíková
Ivana Dobrotová
Silvie Válková

Olomouc 2018

Oponenti:

prof. dr hab. Mieczysław Balowski

doc. PaedDr. Jana Raclavská, Ph.D.

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci v letech 2016–2020 z Fondu pro podporu vědecké činnosti.

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost.

1. vydání

© Jindřiška Svobodová, Petra Bačuvčíková, Ivana Dobrotová,
Silvie Válková, 2018

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2018

ISBN 978-80-244-5455-9 (print)

ISBN 978-80-244-5457-3 (online : PDF)

Obsah

ÚVOD	5
1 Pragmatika diskurzních částic	7
1.1 Úvodem	7
1.2 Teoretický rámec	8
1.3 Perspektiva „shora dolů“	9
1.4 Postup od metafunkcí k diskurzním částicím	11
1.4.1 Metafunkce v jazykovém systému	11
1.4.2 Projekce metafunkcí: principy a strategie	11
1.4.3 Charakteristika diskurzních částic	12
1.4.4 Aktivace vertikální a horizontální osy	13
1.5 Přehled diskurzních ukazatelů	14
1.6 Role diskurzních ukazatelů	16
1.7 Nové tendence ve výzkumu diskurzních částic	17
1.8 Závěrem	18
2 Koncept tváře a možnosti vnímání zdvořilosti	19
2.1 Úvodem	19
2.1.1 Teoretické koncepty zdvořilosti	20
2.1.2 Koncept práce s tváří podle Goffmana	22
2.1.3 Rituály přibližování a vyhýbání se	23
2.1.4 Příklady rituálních vzorců	24
2.1.5 Management vztahů v interakci	26
2.1.6 Koncept tváře v pracích dalších autorů	27
2.1.7 Příklady aktů ohrožujících tvář	28
2.1.8 Závěrem	33
2.2 Ohrožení tváře jako nástroj verbální agrese	35
2.2.1 Úvodem	35
2.2.2 Nezdvořilost jako komunikační strategie	36
2.2.3 Nezdvořilost jako akt ohrožující tvář	38
2.2.4 Nezdvořilost, nebo verbální agrese?	39
2.2.5 Verbální agrese v politické komunikaci	41
2.2.6 Charakteristika aktuální komunikační situace	42
2.2.7 Vyjednávání tváře	47
2.2.8 Závěrem	50
3 Kritické čtení psaných zpráv	51
3.1 Úvodem	51

3.1.1	Dialekticko-relační přístup Normana Fairclougha	51
3.1.2	Diskurzně-historická metoda Ruth Wodakové a Martina Reisigla	54
3.1.3	Sociokognitivní pojetí Teuna A. van Dijka	56
3.1.4	Odraz sociální skutečnosti v diskurzu vedoucích a lídrů	61
3.1.5	Korpusově-lingvistický přístup	63
3.2	Persvazivní a manipulativní potenciál tištěné zprávy	64
3.2.1	Kritické čtení vybraného zpravodajského sdělení	66
3.2.2	Závěrem	74
3.3	Nástroje diskurzni a korpusové analýzy v komparaci polských a českých publicistických textů	75
3.3.1	Úvodem	75
3.3.2	Textový materiál, výběr zdrojů a jejich přizpůsobení potřebám komparatistické analýzy	77
3.3.3	Analýza první sady textů	80
3.3.4	Analýza druhé sady textů	88
3.3.5	Závěrem	95
	ZÁVĚR	97
	LITERATURA	101
	PRAMENY	113
	REJSTRÍK	115
	RESUMÉ	121

ÚVOD

V široce pojatém kontextu společenských věd existuje celá řada disciplín, které mají v centru svého zájmu přirozený jazyk. Jak upozorňuje Norman Fairclough (1989, s. 6), ne vždy se ale výzkumy soustředí na jazyk v jeho aktuálním užití. Tak např. lingvistika se tradičně věnuje jazyku jako systému, ale opomíjí jeho interakci s širěji vnímanou sociální situací, ve které je komunikační kód užit. Sociolingvistika výzkum o tento aspekt rozšiřuje a ukazuje na vztah mezi varietami jazyka ve všech jeho plánech a příslušností komunikantů k určitým sociálním skupinám, na vzájemné propojení konkrétních sociálních situací s určitými tématy a jim odpovídajícími výrazovými prostředky. I v rámci sociolingvistiky ale probíhá spíše pozitivistický výzkum směřující ponejvíce k hromadění faktů, jež jsou popisovány a vyhodnocovány s využitím exaktních metod.

Zájem o jazyk v jeho užití má zejména pragmatika. Vnímání jazyka jako nástroje užívaného v sociální interakci komunikantů při dosahování nejrůznějších komunikačních cílů má ve filozofii jazyka a následně i v samotné lingvistice velmi dlouhou tradici (na tomto místě bychom chtěli připomenout především práci J. R. Austina a jeho následovníků, zejména J. R. Searla). Toto „nástrojové“ pojetí jazyka nutně vede k dalšímu rozšíření předmětu zájmu lingvistů o všechny významné okolnosti a aspekty ovlivňující průběh produkce i recepce verbálních sdělení a pragmalingvisticky a sociopragmaticky orientovaný výzkum v současné době představují jeden z nejdynamičtější se rozvíjejících oborů využívajících stejně jako rozšiřujících výsledky bádání v řadě společenských věd.

Pragmaticky orientovaná analýza komunikátů směřuje od formy a funkce užitých výrazových prostředků k širšímu společenskému, kulturnímu a historickému kontextu; pragmaligvistický a sociopragmatický výzkum neprobíhají izolovaně, ale tvoří dvě stránky jedné vědní disciplíny – pragmatiky. Pragmalingvistika sleduje, jak lze s využitím jazykových prostředků manifestovat další funkce, přesahující jejich „pouhý“ lexikální či gramatický význam (např. vyjádřit zdvořilost, sociální asymetrii apod.) a pozornost věnuje i tomu, jakým způsobem se v jazykovém společenství v určitých situacích konkrétní formy ustalují a konvencionalizují; G. Leech (2014, s. 14) v tomto smyslu uvažuje o jejich pragmatikalizaci. Sociopragmatika do analytického rámce včleňuje i další okolnosti komunikační, respektive sociální situace a pozornost věnuje i potenciálnímu vlivu dalších sociokulturních

faktorů, k jakým patří věk, pohlaví, sociální status, časově-prostorové zařazení komunikace a její širší kulturní a společensko-historický kontext.

Autorky se v předkládaném textu zaměří na vybrané aspekty komunikační aktivity uskutečněné převážně (ovšem ne výlučně) ve veřejném mediálním prostoru. Práce bude rozdělena do tří celků, věnovaných jak funkci užitých lexikálních a gramatických výrazových prostředků a procesu jejich pragmatizace, tak ostatním sociálním aspektům komunikačních aktů a jejich podílu na vyjadřování (ne)zdvořilosti, případně verbální agrese. S využitím metody kritické analýzy diskurzu pak v závěrečné části provedou kvalitativní a kvantitativní zhodnocení vybraných mediálních textů.

V práci budou analyzovány autentické texty, materiálová báze jednotlivých kapitol se liší s ohledem na jejich tematické zaměření. První kapitola věnovaná funkci a klasifikaci diskurzivních částic v angličtině pracuje s doklady různých komunikačních oblastí excerpovanými z Britského národního korpusu, v navazujících kapitolách pak autorky pracují převážně s texty mediálního diskurzu. Ve druhé kapitole zaměřené na problematiku tváře, (ne)zdvořilosti a verbální agrese budou zpracovány dialogické komunikáty se zřejmým konfrontačním potenciálem, ve třetí kapitole věnované kritické analýze diskurzu budou analyzovány psané zprávy tištěných i internetových deníků (včetně navazujících diskuzí). Analýza nesměřuje primárně k postižení suprasegmentální složky komunikátů, zvolený způsob přepisu tedy vede převážně k zachycení pouze nejdůležitějších zvukových charakteristik, jež se mohou uplatnit při plnění pragmalingvistických a sociopragmatických funkcí. Respektujeme specifika kontrastivně orientovaného výzkumu a (zejména v dílčích kapitolách druhého oddílu) zachováváme odlišnosti užitých transkripčních systémů.

1 Pragmatika diskurzních částic

Silvie Válková

„Well”, pronesl Nevrlý a šel s revolverem rovnou na cizince.

(Čapek 1992, s. 17)

1.1 Úvodem

Pro vývoj lingvistiky v posledních desetiletích je charakteristické, že se stále větší pozornost věnuje nejen jazykovému systému a různým metodám jeho adekvátního popisu, ale také užívání jazyka ve sdělovacím procesu. Do zorného pole lingvistiky se tak ve stále větší míře dostávají otázky fungování jazyka v přirozené komunikaci, pozornost lingvistů se postupně přenáší z oblasti *langue* do oblasti *parole*, z oblasti gramatiky do oblasti pragmatiky nebo pragmalingvistiky, neboť, jak uvádí Hirschová, (2017, s. 35): „výpověď je entitou pragmalingvistickou.“

Při poznávání cizího jazyka i při jeho výuce vyvstávají dvě základní oblasti, které musí mluvčí zvládnout, aby byli schopni úspěšně komunikovat. Za prvé je to schopnost osvojit si správně jazykové prostředky, jejich významy a pravidla, která jim pomohou tvořit v cílovém jazyce gramaticky i významově správné věty. Druhou oblastí je potom zvládnutí pragmatické kompetence, která mluvčím umožňuje úspěšnou komunikaci, tj. vhodný výběr gramaticky a významově správných prostředků v závislosti na komunikativní situaci. Mluvčím se častěji odpouštějí chyby gramatické než chyby v užití výrazů signalizujících komunikativní strategie, to se obvykle považuje za neadekvátní komunikativní chování. Vedle toho, „co“ chceme sdělit, je tedy stejně důležité, „jak“ to sdělujeme. Právě na otázce „jak“ je totiž při komunikaci založena celá diplomacie mezilidských vztahů.

Důvodem pro výběr zpracovávaného tématu je zjištění, že zatímco frekvence slov, která předznamenávají repliky v dialogu a bývají označovány jako diskurzní částice, je vysoká, naše znalost jejich funkcí je nízká a spíše intuitivní, přesto, že se tyto jazykové prostředky výrazně podílejí na adekvátním komunikativním chování. V důsledku nedostatečné informovanosti o tom, jak se diskurzní částice správně užívají, se tak stává, že nerodili

mluvčí často nadužívají výrazů jako např. *well* v angličtině jen proto, aby navodili zdání vyšší úrovně zvládnutí jazyka, než tomu ve skutečnosti je. Jak typické a tím i typizační jsou diskurzní částice pro daný jazyk, dokládá např. citát z Čapkovy knihy *Devatero pohádek* uvedený v úvodu kapitoly. V něm je anglický výraz *well* použit pro dokreslení atmosféry anglického prostředí.¹

Současná studie přistupuje ke studiu diskurzních částic netradičně z pohledu „shora dolů“, tj. projekcí interpersonální metafunkce do textu/diskurzu. Soustřeďuje se tak na společné vlastnosti či charakteristiky, které jsou typické pro diskurzní částice jako podtřídu skupiny diskurzních ukazatelů (*signpost*), které se používají k regulaci diskurzu. Z pohledu kontrastivní pragmalinguistiky (Leech 2014, s. 14), jejímž cílem je analyzovat a porovnávat jazykové zdroje, které jsou v různých jazycích k dispozici pro vyjadřování různých funkcí, lze uvádět příklady podobností a rozdílů mezi vybranými výrazy, které mají různé jazyky, např. angličtina a čeština, k dispozici pro udržování a rozvíjení sociální interakce.

1.2 Teoretický rámec

Pro lepší pochopení role diskurzních částic v textu vycházíme ze dvou základních pojmů aplikované lingvistiky, tj. *jazyka* a *sociální interakce* (Young 2008, s. 3). Vzhledem k nejednotnosti definic termínů text a diskurz se přikláníme k názoru Hallidaye (Halliday – Webster 2009, s. 247), který říká, že tyto dva termíny odkazují k témuž, rozdíl je jen v tom, na co klademe důraz. Diskurz je podle Hallidaye text chápáný v sociálně-kulturním kontextu, zatímco text je diskurz viděný jako jazyk v procesu užívání.

K jazyku obecně i k jeho konkrétnímu používání přistupujeme pohledem funkční a systémové gramatiky v tom smyslu, jak ji představovala Pražská lingvistická škola (např. Vachek 1966) a další lingvisté, jejichž vnímání jazyka je blízké tomuto pohledu (Leech 1983, Halliday – Webster 2009). V jejich pojetí je každá jednotka jazykového systému chápána jako součást určitého podsystému, které dohromady tvoří strukturu či organizaci jazyka. V něm je funkční charakteristika každé jednotky definována jejím vztahem k dalším jednotkám, s nimiž je ve svém subsystému kompatibilní.

¹ Ilustrativní příklady, které jsou uvedeny dále v textu, jsou vybrány z databáze Britského národního korpusu, pokud není uvedeno jinak.

Koncept sociální interakce zahrnuje Goffmanovo (1967, s. 5–7) pojetí tváře (charakteru, povahy) a také činnosti s tváří spojené (*facework*). Jedná se jednak o způsoby, kterými svou tvář chráníme a bráníme se proti její ztrátě, a také o strategie, které nám napomáhají svou (ztracenou) tvář znovu získat. Mluvčí se tak v průběhu vzájemné interakce snaží neztratit svou tvář a zároveň neohrozit tvář ostatních. Do sociální interakce dále zahrnujeme Hallidayovu (1984, s. 9) koncepci jazyka jako sociální sémiotiky, která je založena na interpretaci jazyka jako prostředku, pomocí něhož se mluvčí v průběhu svého života adaptují do socio-kulturních norem, hodnot, ale také strategií tak, aby jednali jako členové dané společnosti. Proces socializace neprobíhá učením se normám určité společnosti, ale pomocí zkušeností, které mluvčí získává opakovaně v různých komunikačních situacích a ritualizuje si je do určitých komunikativních scénářů. Socializace v rámci regulativních strategií, které ovlivňují používání diskurzních částic, je tedy vnímána jako velmi náročná procedura, která navíc nenachází dostatečnou podporu ve výukových materiálech.

Výzkum diskurzních částic, počínaje modelem Schiffrinové (1987), se v různých jazycích rozvíjí různými směry. Z nich je patrná rozmanitost přístupů, ale zároveň shoda v nutnosti vyčlenit z repertoáru jazykových prostředků ty výrazy, které mají primárně kontaktní funkci. Lingvisté se snaží rozšířit výčet výrazů, které splňují kritéria diskurzních částic, a pokoušejí se o stále detailnější taxonomie, které se opírají o práci s jazykovým korpusem. V českém prostředí se touto problematikou zabýval např. už v roce 1984 Grepl, který popisuje proces „zčásticování“ (partikulizace) původem různých výrazů (větných i nevětných), které modifikují a modalizují význam a podílejí se výrazně na signalizaci komunikativních záměrů a postojů mluvčího. Přehled novějších prací, v nichž se autoři zabývají různými kontaktními slovy jak v anglických, tak českých mluvených textech, podává ve své práci např. Chamonikolasová (2010, s. 101).

1.3 Perspektiva „shora dolů“

V této kapitole, jak již bylo uvedeno, nahlížíme na diskurzní částice pohledem, který není pro současný výzkum typický. Lingvisté se obvykle zabývají konkrétními výrazy, popisem jejich funkcí, případně jejich funkčními ekvivalenty v jiných jazycích. My se v souladu s Hallidayovou „architekturou jazyka“ (Halliday – Webster 2009) pokusíme o opačný pohled a budeme

tyto částice pojímat jako jazykové jednotky, které jsou začleněny do diskurzu v důsledku aktivace interpersonální a textové metafunkce sémantického systému jazyka. Domníváme se, že pro porozumění diskurzních částic jako prostředků manifestace „interpersonální rétoriky“ (Leech 1983, s. 131) je globálnější pohled potřebný.

Rozhodnutí přistoupit k diskurzním částicím z této perspektivy, tj. jako k jazykové manifestaci strategií v interpersonálním a textovém managementu, krystalizovalo na základě účasti na mnoha lingvistických konferencích (jak teoretických, tak aplikovaných). Lingvisté i ti, kteří výsledky výzkumu aplikují ve výuce, se shodují na tom, že v současném globalizujícím se světě, v němž je angličtina chápána jako „lingua franca“, se se stále větší naléhavostí objevuje potřeba zintenzivnit socializaci studentů tak, aby si počínali v cílovém jazyce komunikativně obratněji a adekvátně dané komunikativní situaci, v rozhodovacím řetězci „co-jak-proč“. Bohužel, navzdory snadnému přístupu k nejrůznějším korpusům, stále ještě mnoho autorů učebnic a pedagogicky zaměřených studií nevyužívá autentických příkladů, v nichž by se společně s komunikativně konstitutivními jednotkami (tj. těmi, které nesou význam), objevovaly i jednotky komunikativně regulativní (tj. ty, které regulují hladký průběh interakce a dodržování kooperativního principu, včetně zdvořilosti a taktu, viz také zde oddíl 1.4.2). K nim se řadí i diskurzní částice. Důvodem může být charakter komunikativně regulativních jednotek, jejichž užívání se neřídí pravidly, ale principy (Leech 1983). Z toho plyne obtížnost vytvořit metodologii, pomocí které by vyučující mohl tyto výrazy prezentovat, jasně vysvětlit jejich užívání a umožnit studentům smysluplnou aplikaci a procvičení v různých komunikačních situacích. Dalším problémem je, že strategie užívání diskurzních částic se liší jazyk od jazyka. Odrážejí se v nich hodnoty a normy odpovídající tradicím a také preference mluvčího, které mohou odrážet i jeho věk a pohlaví. Srovnej např. stereotypní užívání anglického *oh* v porovnání s množstvím jeho funkčních ekvivalentů v češtině. Z překladatelských řešení dobrých překladatelů vyplývá výrazná tendence vyhýbat se stereotypům, které jsou považovány za stylisticky nevhodné a percepčně neobratné (Válková 2013).

Důsledkem pak je skutečnost, že nerodilí mluvčí, kteří nemají žádnou předchozí znalost komunikačního potenciálu těchto zdánlivě jednoduchých, ale efektivních výrazů, je v interakci používají ad hoc, v nahodilé distribuci, nebo je nadužívají a doufají, že jejich angličtina tak bude znít dokonaleji. Tato skutečnost je v rozporu s tím, co uvádí Společný evropský

referenční rámec pro jazyky (2002, s. 124) v popisu pro úroveň C2, které by měli dosahovat budoucí učitelé cizího jazyka jako předpoklad pro plnění svého poslání: „Prokazuje v celé šíři porozumění sociolingvistickým a sociokulturním jazykovým implikacím, které jsou používány rodilými mluvčími, a dokáže na ně vhodně reagovat.“ Dále se pro pragmatickou kompetenci již na úrovni B2 uvádí, že mluvčí „dokáže uzpůsobit to, co říká, i vyjadřovací prostředky situaci a příjemci sdělení“ (ibidem, s. 126) a dále „dokáže užít patřičných jazykových prostředků ke vhodnému zásahu do diskuze.“ (ibidem, s. 127). K tomu všemu správné užívání diskurzních částic jednoznačně patří.

1.4 Postup od metafunkcí k diskurzním částicím

1.4.1 Metafunkce v jazykovém systému

Východiskem pro náš imaginární postup od metafunkcí k diskurzním částicím je předpokládaná existence metafunkcí a jejich typů. Halliday a Webster (2009) rozlišují v systému jazyka tři metafunkce a označují je jako ideační, interpersonální a textovou. Tyto metafunkce lze vysvětlit následovně: ideační metafunkce se vztahuje k obsahu našich sdělení a způsobu, jakým je tento obsah realizován coby sémantická reprezentace událostí, stavů, účastníků těchto událostí, lokace v čase a místě. Interpersonální metafunkce zahrnuje projekci postojů, hodnot a soudů účastníků komunikace. Textová metafunkce se potom týká sledu informačního toku textu a řazení informací na dynamické škále od informací daných či sdílených k informacím novým či těm, na něž je kladen značný důraz. Vzhledem k diskurzním částicím je pro nás podstatná metafunkce interpersonální, protože nás bude zajímat, jak se promítá do diskurzu právě pomocí těchto výrazů.

1.4.2 Projekce metafunkcí: principy a strategie

Metafunkce jazyka se promítají do diskurzu prostřednictvím principů interakce. Základní principy jsou zahrnuty v Griceově kooperativním

principu (1975, s. 45–46) a v Leechově zdvořilostním principu (1983, s. 149; 2014, s. 87). Jejich přehledy považujeme v této oblasti výzkumu za základní, proto je zde nebudeme podrobně rozebírat.

Výběr jazykových prostředků, které vyjadřují interpersonální metafunkci, je v průběhu interakce ovlivňován komunikačními strategiemi. Ty chápeme, stejně jako Enkvist (1987, s. 24), jako zvažování faktorů ovlivňujících náš jazykový výběr, v němž hlavním cílem je optimalizace vzájemné interakce. Tyto strategie se mohou promítat do diskurzu celou škálou strukturně různorodých, nicméně funkčně si odpovídajících prostředků, které jsou v lingvistických studiích uváděny pod nejrůznějšími názvy a které v této studii budeme označovat jako diskurzni ukazatele (*discourse signposts*).

V následujícím schématu je znázorněn náš virtuální postup, v němž jsou diskurzni částice zahrnuty pod diskurzni ukazatele.

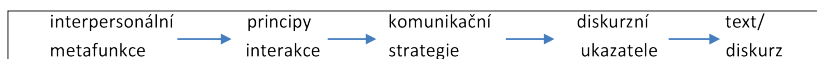

Schéma 1: Projekce interpersonální metafunkce do textu/diskurzu

1.4.3 Charakteristika diskurzni částic

Diskurzni částice jsou typickou součástí zejména jazyka mluveného. Jejich charakteristickým rysem je, že nemají svůj propoziční obsah a z hlediska výstavby výpovědi stojí obvykle mimo základní strukturu (obvykle na levé periférii vlastní propozice), nicméně tvoří důležitou součást výpovědi. Mluvčímu i adresátovi pomáhají udržovat kontakt, ujišťovat se navzájem, že vnímají své projevy (*back-channelling*) a také pomáhají usměrňovat vývoj jejich vzájemné komunikace. Tím plní zejména funkci socializační, která je typická pro fatickou komunikaci. Diskurzni částice nabývají významu až v konkrétní výpovědi, v konkrétním kontextu, a to ještě ne vždy významu z hlediska adresáta zcela jasného, jak vyplývá z následující ukázky: *‘Oh, she said, ,oh.‘ But what class of an oh it was, or what the oh signified, neither of us knew.* (Barry 2008, s. 59).²

Jak uvádějí Čapková – Malá (2016, s. 174), v souladu se zjištěními Aijmerové (2013; 2015), je vhodné v souvislosti s diskurzni částicemi

² „Och“, řekla, „och“. Ale jakého druhu to její „och“ bylo nebo co konkrétně znamenalo, nikdo z nás nevěděl (překlad SV).